

Ольга Дубовик

Київський національний університет імені Т. Шевченка

РОЗВИТОК ВІДНОВНОЇ ЮСТИЦІ В РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Olha Dubovik

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF RESTORATIVE JUSTICE IN THE ROMAN LAW LEGAL SYSTEM

The article deals with issues of development of restorative justice in the roman law legal system. Civil law (or civilian law, Roman law) is a legal system originating in Europe, intellectualized within the framework of late Roman law, and whose most prevalent feature is that its core principles are codified into a referable system which serves as the primary source of law. The results of the recent theoretical and practical studies show that the introduction of restorative justice programs will help the criminal justice better cope with performance of its tasks in areas related to meeting the needs of victims, increase of offender's accountability for his/her actions, reduction of recidivism and fear of crime in community. Article deals with the general concept of restorative justice and provides a general characteristics of the concept in the European countries. The author characterizes the principles of restorative justice, provides the examples of restorative justice practices, and describes the introduction of the concept of justice in different countries.

Key words: restorative justice, roman law legal system, mediation, criminal justice system, international legislation

Загально визнаним центром розвитку романо-германського типу правової системи є континентальна Європа, тому його називають ще континентальним. Як і англо-американський, романо-германський тип правової системи вважається класичним¹.

«Романо-германський тип правової системи – це сукупність національних правових систем держав, що мають загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права і його пристосування (разом із канонічними і місцевими нормами-звичаями) до нових національних умов»². Характерними для цього типу є домінування нормативного правового акту в системі джерел права, ділення системи права на приватне і публічне, підрозділ на галузі права, кодифікування законодавства. Розуміння права ґрунтується (при відмінностях до проблеми) на його нормативності.

До романо-германської правової сім'ї відносяться правові системи держав континентальної Європи (Німеччина, Іспанія, Італія Португалія, Австрія, Швейцарія і ін.). У цій сім'ї виділяють дві гілки: романську (Франція, Бельгія, Люксембург, Голландія, Італія, Португалія, Іспанія — при провідній ролі національної правової системи Франції) і німецьку (ФРН, Австрія, Швейцарія і ін. — при провідній ролі правової системи ФРН). В той же час ця сім'я робить вплив на країни Латинської Америки, значну частину Африки, країни Близького Сходу, Японію, Індонезію.

Попри множинність визначень права, сформульованих у цих країнах, загальним для них є вказівка на нормативність права, розгляд норми права як загального правила поведінки, встановленого законодавцем або уповноваженими органами. Дефініція права ґрунтується на визнанні норми права як моделі, масштабу поведінки загального (однакового для всіх), узагальненого (абстрактного, без деталізації), певного формально-визначеного характеру. Відзначається, що норма права створюється не суддями, а є результатом вивчення практики (її узагальнення) відповідно до принципу справедливості, моральності.

Відновне правосуддя зародилося, або точніше, відродилося у Європі та Північній Америці у

1 Скакун, О.Ф. (2010). *Теорія права і держави*. Київ: Алерта, КНТ, 327.

2 Скакун, О.Ф. (2010). *Теорія права і держави*. Київ: Алерта, КНТ, 325.

сімдесяти роки двадцятого сторіччя. Втім, його розвиток базувався на вікових традиціях, що практикувалися у країнах Латинської Америки, Азії та першими народностями, що оселилися в Канаді та Новій Зеландії. Водночас істотний вплив на розвиток цього явища справило християнство, яке, власне, пізніше і визначило його практику. Як відповідь на недоліки системи правосуддя у кінці 1970-х зародився новий напрямок «за відновне правосуддя», його основоположником прийнято вважати пенсільванського вченого Зера Ховарда¹. Продовжили його ідею Нільс Крісті у роботах «Межі покарання»² та «Зручна кількість Злочинів»³, Джейс Брейтуейт «Теорія з'єднуючого сорому»⁴.

Відновні ідеї набувають популярності у світі, поширюється на теренах Європи, США, Австралії, Нової Зеландії. В Іспанії в 1845 р. були утворені Хунти Суду Справедливості (Las Juntas decisoras de Juicios de equidad), одним з аспектів діяльності яких стало посередництво у врегулюванні трудових конфліктів⁵. У 1908 р. в Іспанії прийнято Закон про поради щодо примирення та арбітражу.

Починаючи з середини 1980-их у Франції за ініціативою прокурорів починають реалізовуватися пілотні проекти, спрямовані на розв'язання кримінальних конфліктів шляхом медіації. Юридичним підґрунтям для розвитку даної практики стали статті 40, 41 Кримінально-процесуального кодексу (статті прийняті в 1993 р.), згідно яких прокурор має право «вирішувати, які кроки застосувати» щодо конкретної справи. Повноваженнями прокурора також є «до початку судового провадження по справі, за згодою сторін, удатися до застосування процедури медіації, якщо, на думку прокурора, це допоможе забезпечити відшкодування збитків потерпілому; усунути перешкоди, пов'язані з порушенням закону; реабілітувати індивіда»⁶.

У Фландрії (Бельгія) перший досвід медіації між потерпілими та правопорушниками у Фландрії датується кінцем 1987 року. Ініціатором застосування відновного правосуддя стала неприбуткова організація Ойкотен (Oikoten), яка спільно з прокурором м. Льовена і ювенальним судом шукала новий спосіб реагування на злочинність серед неповнолітніх. На основі їх співпраці була розроблена модель, яка надала молодим людям можливість взяти відповідальність за скоєне і виправити шкоду шляхом відновного правосуддя. З 2003 року медіації у справах, де є неповнолітній правопорушник, поширені в 13 з 14 районних судів Фландрії і передаються вони прокурором чи судом місцевим службам медіації. Медіація у справах неповнолітніх є законодавчо не врегульована. У випадку передання справи на медіацію суди та прокуратура керуються статтею загального характеру закону «Про захист неповнолітніх» 1965 року, який дозволяє передати неповнолітнього під нагляд соціальної служби за певних умов. Станом на грудень 2003 року у Фландрії існувало 11 служб медіації, які працюють з неповнолітніми, що повністю забезпечують фламандські районні судді. Вони одержують справи на медіацію від прокурора та від ювенального судді⁷.

Як і у Фландрії, перші програми відновного правосуддя у Валлонії були започатковані у 80-х роках ХХ ст. Циркулярний лист Міністерства Французької громади, яке відповідальне за допомогу неповнолітнім, надав дозвіл у 2001 році громадським організаціям проводити медіацію на вимогу судді або прокурора у справах щодо неповнолітніх. У циркулярному листі було визначено процес медіації і сформульовано правила, які стосуються принципу добровільності процедури та певних правових гарантій. З листопада 2000 по листопад 2002 року у Валлонії проводився пілотний проект з відновних конференцій, на підставі якого ювенальний суддя передавав справу щодо злочину вчиненого неповнолітнім до цього проекту. В основному суддя передавав серйозні справи

1 Ховард, З. (2002). *Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание*. Москва: МОО Центр «Судебно-правовая реформа».

2 Кристи, Н. «Пределы наказания». *Электронная библиотека RoyalLib.com*. <http://royallib.com/read/kristi_nils/predeli_nakazaniya.html#0> (2015, березень, 26).

3 Кристи, Н. (2006). *Удобное количество преступлений*. Санкт-Петербург: Алетейя.

4 Брейтуейт, Дж. (2002). *Преступление, стыд и воссоединение*. Москва: Центр «Судебно-правовая реформа».

5 Айртсен, И. (2000). Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе. *Вестник восстановительной юстиции*, 3, 6.

6 Гуценко, К.Ф., Головки, Л.В., Филимонов, Б.А. Уголовный процесс западных государств. *Библиотека правовых документов pravo.vuzlib.org*. <http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1340_page_13.html> (2015, березень, 26).

7 Miers, D., Willemsens, J. (2004). *Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries*. Leuven: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restoratives Justice, 24-25.

(наприклад, такі, як напад) для проведення відновної конференції. Критерієм для відбору справи було те, що правопорушник не заперечував того, що сталося. Причому конференція відбувалася, навіть якщо потерпілий не бажав брати участь у ній. Типовим результатом конференції була так звана «декларація намірів», яка потім надсилалася судді. Якщо суддя затверджував угоду, досягнуту на конференції, то він оголошував вирок, після якого угода виконувалась на практиці. Після 6 місяців прийняття угоди суддя перевіряв, як вона виконується. Якщо вона не виконувалась, то суддя надсилав неповнолітнього знов на відновну конференцію або застосовував до нього інший захід. У Французькій громаді станом на грудень 2003 року працювало 6 служб медіації, які забезпечували 8 з 13 районних судів.

Значним кроком уперед у впровадженні медіації у Бельгії стало прийняття 15 травня 2006 року закону щодо молоді, який розповсюджується на всю територію країни. Хоча закон зосереджено на ідеї захисту молоді, він надає достатньо можливостей для застосування відновного правосуддя. Це видно навіть із самої назви закону, який називається «Про захист молоді, переслідування молодих людей, що вчинили злочин, та відшкодування спричиненої шкоди». У Циркулярному листі Міністра юстиції зазначається, що медіація і сімейні конференції запроваджуються у бельгійське законодавство і застосовуватимуться на практиці з 1 квітня 2007 року. Відповідно до вказаного закону, медіація може бути ініційована прокурором або суддею. Якщо прокурор ініціює медіацію, то він може її запропонувати неповнолітньому, його батькам або потерпілому. У такому випадку він надсилає копію своєї пропозиції медіатору, який повинен повторно звернутися до сторін у випадку, якщо вони не надали відповідь протягом восьми днів.

У 2005 році у Бельгії було прийнято закон «Про медіацію» від 22 червня 2005 року, відповідно до якого процес медіації у серйозних справах («Медіація для виправлення шкоди») може бути розпочатий на прохання особи, що має безпосередній інтерес у кримінальній справі. І це прохання може бути подано протягом усього кримінального процесу. Медіація після винесення вироку або виконання покарання не виключається¹. Великий вплив на прийняття цього закону мала Рекомендація R(99)19 Ради Європи «Про медіацію в кримінальних справах», яка стимулювала країни-учасниці розвивати медіацію між потерпілими і правопорушниками у кримінальному процесі, та Основне Положення Рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року «Про місце жертв у кримінальному процесі».

У Німеччині медіація між потерпілими та неповнолітніми правопорушниками існувала як відшкодування шкоди або вибачення у законі «Про ювенальну юстицію», прийнятого ще у 1953 році. У 1990 році законодавець посилив вплив медіації на підставі доповнень до вищевказаного закону і з тих пір суддям ювенального суду та прокурорам надано право офіційно передавати відповідні справи на медіацію та закривати кримінальні справи в разі успішного закінчення медіації².

Згідно зі статтею 10 закону «Про ювенальну юстицію», суддя може призначити медіацію як частину заходів виховного характеру. Однак, це як і наказ про реституцію або вибачення, може не співпадати з бажанням правопорушника взяти на себе відповідальність за вчинене. На практиці такі санкції передбачені статтею 10, але застосовуються вони нечасто – лише у 2% справ, у той час як медіація застосовується набагато частіше. Що стосується дорослих правопорушників, то основні положення (статті 153 та 153а Кримінально-процесуального кодексу Німеччини)³ відносно передачі справ на медіацію схожі до положень щодо неповнолітніх. Головна відмінність між передачею справ на медіацію справ щодо неповнолітніх та дорослих є те, що злочин вчинений дорослим має бути або нетяжким або середньої тяжкості (справи, у яких покарання може призначатися у вигляді штрафу або ув'язнення від 1 місяця до 5 років), у той час як медіація між потерпілим і неповнолітнім правопорушником може проводитись і по тяжким злочинам.

Серед нормативних актів Швейцарії, які можна розглядати як джерела відновного правосуддя, – це Кримінальний кодекс, закони про неповнолітніх федерального та кантонального рівня. Кожен

1 Шварц, О. Медіація в Бельгії. Обзор. *Ресурсный центр медиации*. <http://mediators.ru/rus/about_mediation/foreign_law/belgium/text1>(2015, березень, 26).

2 Степанов, К.А. (2011). *Немецкая модель ювенальной юстиции: возможность заимствования*. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2.

3 Головенков, П., Спица, Н. (2012). Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия - Strafprozessordnung (StPO). *Universitätsverlag Potsdam*. <<https://publishup.uni-potsdam.de/frontdoor/index/index/docId/6039>> (2015, березень, 28).

кантон (26 кантонів в Швейцарії) має свою власну систему кримінального судочинства, і відповідно свої механізми передачі справ на медіацію. У різних кантонах Швейцарії з метою забезпечення об'єктивності медіаторів їм надано різний статус. Так, у кантонах Цюріха і Фрібурга медіатори є державними службовцями і працюють у департаментах юстиції. У кантоні Женева медіатори є незалежними від держави і входять до відповідних громадських об'єднань та асоціацій.

Аналізуючи розвиток медіації у Швейцарії слід зазначити, що спочатку вона вводиться різними асоціаціями у франкомовних кантонах і носить несудовий або конвенціональний характер. З 1992 р. медіація застосовується в сімейних конфліктах, а з 1998 р. – в комерційних. На думку Ж. А. Мириманоффа (присяжного медіатора, судді з цивільних справ у відставці, м. Женева), незважаючи на своє поширення в географічному плані на територію декількох німецькомовних кантонів, вона не змогла отримати прихильність представників закону, глибоко відданих судовому або арбітражному процесам. Показово, що впродовж останніх 20 років кількість справ, вирішених за допомогою медіації, залишається незначним¹.

Закон кантону Женева «Про медіацію» був розроблений з ініціативи медіаторів, які запропонували Генеральному прокурору прийняти його. Генеральний прокурор зацікавився цією ідеєю, проте зазначив, що він не може застосовувати медіацію до прийняття відповідного законодавства з огляду на існування таємниці кримінального провадження. У результаті була створена робоча група, яка й розробила такий законопроект. Проект розглядався парламентом кантону протягом 3 років і був прийнятий 16 лютого 2001 р. Специфікою цього закону є те, що адвокатам дозволяється брати участь у процедурі медіації на боці обох сторін. Рішення про проведення медіації у Женеві приймає прокурор. Він пише сторонам листа, у якому висловлює свою точку зору про доцільність проведення у справі процедури медіації, а також рекомендує сторонам досягнути угоди про примирення.

У Швейцарії ювенальні суди займаються розглядом правопорушень дітей віком від 10 до 18 років. При цьому суддя виконує всі функції – судді, слідчого, прокурора, а також здійснює нагляд за виконанням покарання. Медіація призначається у справах, у яких сам суддя впевнений у високій ймовірності досягнення позитивного результату цієї процедури. Якщо суддя дійшов висновку, що медіація є доцільною у конкретній кримінальній справі, він сам переконує сторони у доцільності цієї процедури перед тим, як її призначити. Суддя ж обирає медіатора зі спеціального списку осіб, які мають право здійснювати медіацію. Сторони також можуть самі обрати медіатора. Головною умовою є те, що така особа має бути включена до списку медіаторів, який ведеться урядом Женеви. Медіація у справах неповнолітніх у кантоні Женева може бути призначена на будь-якій стадії провадження.

Однією з перших країн Східної Європи, де було запроваджено відновне правосуддя у середині 90-х років ХХ ст., стала Польща. Важливу роль у процесі його впровадження відіграла недержавна Пенітенціарна асоціація «Патронат», зокрема, її група з впровадження медіації. У 1995 році ця група ініціювала трирічний пілотний проект з медіації між потерпілими та правопорушниками для неповнолітніх злочинців. Після проведення оцінки результатів проекту вона разом з Міністерством юстиції розробила пропозиції щодо інституалізації системи медіації у кримінальному судочинстві Польщі. У 2000 році Групу з впровадження було перетворено на незалежну недержавну асоціацію – Польський центр медіації (ПЦМ), що на сьогодні є ключовою неурядовою організацією у сфері відновного правосуддя у Польщі. Формально медіація була запроваджена у кримінальну систему Польщі у 1997 році.

У Польщі функціонують 60 центрів сімейних консультацій та медіації. Проте хоча практика запровадження та розвитку медіації у Польщі є очевидними, загалом справи, що проходять через цю систему, складають незначний відсоток від загальної кількості справ, що перебувають у системі правосуддя. Голова Конституційного трибуналу Польщі Марек Саф'ян наводить такі дані: у 2002 році з 458 000 кримінальних справ суди звернулись передати справи на медіацію у 786 випадках, а прокурори із загальної кількості 1 000 647 кримінальних справ відіслали на медіацію 40 справ. Такий показник є набагато меншим, ніж відповідний показник у західноєвропейських країнах².

1 Мириманофф, Ж.А. Доступ к медиации в сфере гражданской и коммерческой деятельности (анализ и перспектива для Швейцарии). <<http://www.mediationgeneve.com/details%2014.pdf>> (2015, березень, 26).

2 Замніус, В., Ковриженко, Д., Землянська, В. Передумови впровадження процедури медіації в Україні. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. <http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=572&iar_id=602&as=2> (2015, березень, 28).

Позитивні зміни у законодавстві та запровадження альтернатив ув'язненню у 1994-1996 рр. стимулювали запровадження відновного правосуддя у Словаччині та Чеській Республіці. Джон Уолтерс зазначає, що кілька категорій відіграли важливу роль у зміні не лише закону, а й культури кримінального судочинства: посадовці міністерства, науковці, офіцери пробації та, звичайно, політики. Він згадує, що ключову роль відіграла група студентів, яка займалася питанням соціальних робіт і яка у 1994 році, протягом четвертого року магістерського навчання у Карлівському університеті у Празі започаткувала курс лекцій «Соціальні роботи та політика в галузі боротьби зі злочинністю», а згодом заснувала Асоціацію пробації та медіації в системі правосуддя¹.

Важливі кроки в напрямі запровадження відновного правосуддя здійснено у Болгарії. Так, у грудні 2004 року парламент країни ухвалив закон «Про медіацію»². Головним ініціатором і поширювачем ідей відновного правосуддя став Інститут врегулювання конфліктів у Софії, який здійснює проект «Сприяння відновному правосуддю у Болгарії». Цей проект спрямований на проведення постійної інформаційної кампанії, наукову програму та дослідження. Однак Болгарії бракує практики з медіації, і майбутнє відновного правосуддя залежатиме від зусиль з боку уряду в цій сфері та співпраці з неурядовими організаціями.

Ініціативи запровадження відновного правосуддя у Румунії були висунуті у Бухаресті та Крайовій. У 2002 році, в результаті партнерської діяльності Департаменту реінтеграції Міністерства юстиції Румунії, Центру правових ресурсів та Фонду сім'ї та дитини, було засновано два експериментальних центри з пробації. Незважаючи на певні ініціативи відновного правосуддя, Румунія стикнулася з проблемами, що пов'язані з подальшим розвитком системи відновного правосуддя. Головною проблемою стала відсутність політичної волі до змін. Тому в Румунії не існує ні відповідної законодавчої бази, ні інституційної реформи на національному рівні. Однак слід зазначити, що на сьогодні існує проект Закону «Про медіацію (посередництво) та фах медіатора»³.

З 1 січня 2007 року медіацію запроваджено на національному рівні в Угорщині. Медіацію проводять спеціально підготовлені офіцери пробації, яких координує Центральне бюро юстиції при Міністерстві юстиції. Справи на медіацію передаються суддями, прокурорами та представниками сторін у випадках, коли покарання за злочин не передбачає покарання у вигляді позбавлення волі більше ніж на 5 років.

Отже, для більшості країн світу, проблема зростання рівня злочинності та відновлення почуття безпеки у громадян є вже не просто актуальною, а й нагальною. Від того, чи почуватимуться люди захищеними у своїх громадах, залежить їхній добробут, здоров'я, віра в майбутнє та справедливість.

Оскільки сучасні каральні способи подолання злочинності не давали бажаних результатів, виникла необхідність переглянути способи реагування суспільства на правопорушення. Акцент був зміщений на потреби конкретних людей – потерпілих, правопорушників, членів громади. При цьому метою правосуддя стало не покарання, а примирення всіх сторін конфлікту, усунення завданої шкоди та досягнення злагоди в суспільстві. У цьому і полягає зміст відновного правосуддя. Наразі відновне правосуддя розглядають як рух за справедливість, який доповнює офіційну форму правосуддя, залучає самі сторони та громадськість до владнання наслідків злочину, сприяючи таким чином соціальній реінтеграції правопорушника і зменшенню кількості кримінальних покарань. Відновне правосуддя покликано не відмінити офіційне правосуддя, а лише надати йому відновного характеру за рахунок використання певного способу вирішення кримінальних ситуацій. Зазвичай реалізація програм відновного правосуддя відбувається завдяки партнерству громадськості і системи правосуддя: визначається порядок подання та розгляду випадків, юридичне значення результатів проходження сторонами такої програми. На сьогоднішній день програми відновного правосуддя успішно функціонують в різноманітних формах у різних регіонах світу, зокрема у Європі. У більшості країн вони існують не лише в якості пілотних програм, але й закріплені на рівні національного законодавства.

1 Fellegi, B. (2005). *Meeting the challenges of introducing victim-offender mediation in Central and Eastern European countries (Final report of the AGIS project)*. Leuven: European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice. z.w., 37.

2 Закон про медіацію (посередництво) 2004 (Республіка Болгарія). *Lex.bg, болгарський правен портал*. <<http://lex.bg/laws/ldoc/2135496713>> (2015, березень, 28).

3 Проект Закону «Про медіацію (посередництво) та фах медіатора» (Румунія). *Практика разрешення конфликтов*. <http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml> (2015, березень, 28).

References

1. Ajrtsen, I. (2000). Dejatelnost v oblasti vostonovitel'nogo pravosudija v Evrope. *Vestnik vostonovitel'noj justicii*, 3, 6.
2. Brejtuejt, Djon (2002). *Prestuplenie, stid i vosoedinenie*. Moskva: MOO Centr «Sydebno-pravovaja reforma».
3. Fellegi, B. (2005). *Meeting the challenges of introducing victim-offender mediation in Central and Eastern European countries (Final report of the AGIS project)*. Leuven: European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice v.z.w., 37.
4. Golovnenkov, P., Spitca, N. (2012). Ugolovno-processual'nyj kodexs federativnoj respubliki germania. Strafprozessordnung (StPO): nautno-practiceskij kommentarij i perevodteksta zakona. *Universitätsverlag Potsdam*. <<https://publishup.uni-potsdam.de/frontdoor/index/index/docId/6039>> (2015, berezen, 28).
5. Gucenko, K.F., Golovko, L.V., Filimonov, B.A. Ygolovnij process zapadnix gosudarstv. *Biblioteka pravovix dokumentov pravo.vuzlib.org*. <http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1340_page_13.html> (2015, berezen, 26).
6. Howard, Z. (2002). *Vostonovitel'noe pravosudie: novij vzgljad na prestuplenie i nakazanie*. Moskva: MOO Centr «Sydebno-pravovaja reforma».
7. Kristi, N. «Predeli nakazanja». *Elektronaja biblioteka RoyalLib.com*. <http://royallib.com/read/kristi_nils/predeli_nakazaniya.html#0> (2015, berezen, 26).
8. Kristi, N. (2006). *Ydobnoe kolichestvo prestuplenij*. Sankt-Peterburg: Alteja.
9. Miers, D., Willemsens, J. (2004). *Mapping Restorative Justice. Development in 25 European Countries*. Leuven: The European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice, 24-25.
10. Mirimanof, J.A. Dostup k mediacii v sfere grajdanskoj i komercheskoj dejatelnosti. (analiz i perspective dlja Schvecarii). <<http://www.mediationgeneve.com/details%2014.pdf>> (2015, berezen, 26).
11. *Proekt Zakonu «Pro mediaciju (poserednictvo) ta fach mediatora»* (Rumunija). *Practika razreschenija konfliktov*. <http://www.commonground.org.ua/lib_law.shtml> (2015, berezen, 28).
12. Schwarc, O. Mediacija v Belgii. Obzor. *Resursnij centr mediacii*. <http://mediators.ru/rus/about_mediation/foreign_law/belgium/text1> (2015, berezen, 26).
13. Skakun, O.F. (2010). *Teorija prava I derzhavi*. Kiiiv: Alerta, KNT.
14. Stepanov, K.A. (2011). *Nemeckaja model juvenalnoj justicii: vozmozhnost zaimstvovanija*. Krasnojarsk: Sibirskij federalnij yniversitet.
15. *Zakon «Pro mediaciju (poserednictvo)» 2004* (Respublica Bolgaria). *Lex.bg, blgarskijatpraven portal*. <<http://lex.bg/laws/ldoc/2135496713>>(2015, berezen, 28).
16. Zamnius, V., Kovrijenko, D., Zemljanska, V. Peredumovi vprovadjenja proceduri mediacii v Ukraine. *Laboratorija zakonodavcix iniciativ*. <http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=572&iar_id=602&as=2> (2015, berezen, 28).